

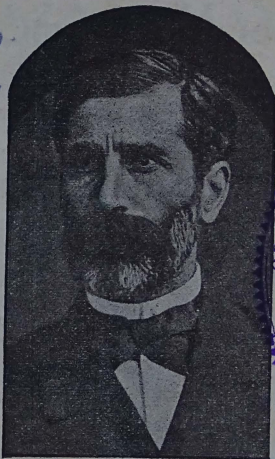
სამშობლო ქვეყნის მოღვაწეები

37. 92 [ბიქხაძე, პ.]

ლიონტი ბაქრაძე

9

საქვაი

ქ. ბ. წ. ბ. გ. ს. ს. ს. ქოთ. მის. გ.
ბალახანის ქ. წინათ-საცავ
სამკითხველს
ქალაქ ქუთაისში

ქ. ბ. წ. ბ. გ. ს. ს. ს. ქოთ. მის. გ.
ბალახანის ქ. წინათ-საცავ
სამკითხველს

ქუთაისის საბ. საჯარო
ბიბლიოთეკა
BIBLIOTEKA
For I.

თფილისი
სტამბა ი. ა. მანსუეტოვის.

1891

50259230

ლიბიტრი ბაქრაძე

ბაქრაძე
ლიბიტრი

211.

1111

თ ფი ლ ი ს ი;
სტამბა ი. ა. მანსუკოვისა.
1891

Доз. Цензурою. Тифлисъ, 20 Сентября 1891 г.

Типографія Я. А. Мансветова. Лор.-Мел. ул. д. Мдивани

ქართველი მწერლები

ლიონის ბაიბლი

I

ქართველ ერის ისტორიის მასალების სიუხვე ერთ დროს ცნობილი იყო მთელს აზიის ხალხში, შემდეგ დროებში ამ ისტორიის მასალების სიმდიდრე ცუცხლსა და წყალს მიეცა! პოლიტიკურათ ფეხზე მდგარი ერი უწყალოთ დაეცა ძირს და შინაურ მტერთა მეოხებით ოსმალ-სპანსთა მონად შეიქმნა. ესეა ეს წუთი სოფელი, ზოგი ადის მის კიბეზე და ზოგი ჩადის. ასევე დაემართათ ქართველებს, დასველეთ საქართველოს ნახევარ ნაწილი 1629 წ. ოსმალებმა დაიპყრო, ამით გატყდა საქართველოს უმთავრესი ძალა. ამავე დროს: ნუხის მხრიდან და საინგილოდან შაჰ-აბაზმა ასოცი ათასი ქართველი გადასახლა სპანსეთში. ამ გადასახლებით აქეთ მოიხპო ქართველობა და ბოლოს ეს მტრები საქართველოს კალიასკებ მოედენ. ქართლსა და კახეთს სპანს-ლეკებმა დაუწყეს რბევა და იმერეთს ოსმალებმა. უკულა ამ მტრების უმთავრესს ნატურას საქართველოს დაცემა შეადგენდა და აგრე ამით დასცეს კიდევაც იგი და ამ დაცემას-

თან დაეცა მთლათ ქართველი ერის ისტორიული მასალებს სიუხვეც.

ჩვენის ისტორიის მასალების ასეთს ანა კეთილს მდგომარეობას მეჩვიდმეტე საუკუნეშივე მიაჭციეს უურადლება და მეორეაშეტე საუკუნის დასაწყისის ხომ ვახტანგ მეექვსემ მთელი გუნდი დააწსა ქართველის მეისტორიებისა, მაგრამ უნდა ვსთქვათ, რომ რაც ვახტანგ მეფის თანამედროვე ჰიბრებმა დასწერეს, ეს დაწაწერი ისე ნათელს ვერ ჰიბნეს ქართულ ისტორიას, როგორც სინანული და ისტორიულს წყვილიადის სვანჯის. სწორეთ ამ ჰიბრების მოხებით მიეცა საფუძველი ჰროიკოსორის ჰატკანოვს და სსვეს, რომ „ქართლის ცხოვრების“ შედგენაც-ვი ვილაცა სომხის ბერს აკუთუნეს!

ვახტანგის დასის შემდეგ საქართველოს ისტორიის ასპარეზზე ბერის სხვა და სხვა მწერლები გამოვიდნენ და მეცხრამეტე საუკუნეში სომეხ ეკლესიის ცნობილ აწიან რუსეთში მოიბოვი ქართველი ბატონიშვილები, ამათ გარდა ბროსე, ჩუბინოვი, იოსელიანი, ბერძენოვი, სულ. ბარათაშვილი, რამდენიმე ვიღვე სხვა და სხვა საერო და სასულიერო ჰიბნი, რომელნიც საქართველოს ისტორიის მასალებს ჰკრებდნენ და ბეჭდავდნენ, მაგრამ იმასაც ვიტყვი, რომ ვერცა რა დიდი სიკეთე ამათ შესძლეს ჩვენს ისტორიას. ესენი ცალის სულით თუ ჰკრებდნენ რამეს და აკეთებდნენ, მეორეს სულით უფრო ბერს აკლებდნენ ჰრეკდნენ საქართველოს ისტორიის განვითარების საქმეს, ვამბობ — ვნებდნენ ესენი მიტომ, რადგანაც მრავალს ცნობებს სხვა და სხვა ნაწათ ასხვაფერებდნენ და ეკლეს თავიანთებურათ რთავდნენ და მარტავდნენ. ამისთვის საკმარისია მათი ნაწერების ერთი ნაწილის გაცნობა. ამ ნაკლის თავიდან ცვილება ერთათ ერთი სულ. ბარათაშვილმა ისურვა, ამან მოინდომა, რომ

თავის ისტორიისთვის შლოსეურისა და კუბერის ისტორიის წეს-
დება მიეცა და ეს ისეც ქმნა მან, მაგრამ ამის ერთი უბედურე-
ბა ის იყო, რომ ამ ქართულ კაცს და საქართველოს მეისტო-
რიეს ქართულს ენაზე წერა რაღაც ეჩითირებოდა! გარდა
ამისა მან ქართული ენა არც რიგიანათ იცოდა. საქართველოს
შესახებ დაწერილს ისტორიულს წიგნებს ეს რუსულათ და ფრან-
გულათ კითხულობდა. ქართულს ისტორიულს მწერლობაში ამან
„ქართლის ცხოვრების“, ვახუშტის გეოგრაფიის და ორი სპი-
სხვა რამ წიგნის სახელის მეტი არცეა იცოდა! ამას ცხადათ
ახეიენ მის ისტორიის მასალების სახელების მოხსენება. მიტო-
მაც იყო, რომ ამ ზიკმა მთელი თავის ისტორია ათასნაირის
შეცდომებით გაავსო. ამას ხომ მისი ისტორიის მეოთხე წიგ-
ნაკიც უეჭვოთ ამტკიცებს. ასევე ითქმის თვით ბროსეზე
და ბუერს კიდევ სხვებზე, რომლებიც სცხოვრობდნენ წინეთ,
სცხოვრობენ დღესაც და მრავალს ისტორიულს წერილებსაც
სწერენ.

ასე და ამ გვარათ, ჩვენს ისტორიას ძველის ძველადგანვე
გამოუჩინ ისეთი მეისტორიე მწერლები, რომლებმაც თავიან-
თის შრომით ამ ისტორიული მწერლობის ასპარეზი ათასნაი-
რის სიბუნელით მოჭყინეს. აი სწორეთ ასეთ სიბუნელით მოსიღს
ისტორიის ასპარეზზე ჰიროველათ გამოვიდა დ. ბაქრაძე. ჰიროვე-
ლად ამან მოჭკიდა სელი აქ ისტორიული ცნობების წერას
ისე, როგორც რიგი იყო; ჰიროველათ ამან დაიწყო სიფრთხილით
მოპყრობა და გარკვევა. აქ ამ მასალების არეკ-დარეკაში ჰი-
როველათ ამან შემოიღო კრიტიკული მეთოდი, ჰიროველათ ამან
ინატრა და დაფუფუნა კიდევ ისტორიული კრიტიკა, თუმცა
ამისთვის ჟურ მას დრო არ შესწევდა. ამის ნატურას უოველ-
თვის ის შეადგენდა, რომ ჩვენს ისტორიაში კრიტიკული უბედურ-

ლებს დაარსებულიყო. პირველად ამას ხვდა აქ ამის შესახებ აუ-
არბელი მეცადინეობა. ეს ცხდათ სჩანს იქიდან, რომ კაცმა
ოპოტივი წელიწადი სწერს დაუცხრომლათ საქართველოს ისტო-
რიული წერილები და მანც კიდევ, ამ ბოლოს დროსაც, კერ-
ბედავდა საქართველოს ისტორიის დაწერას. იმ დროს, როცა
აუარბელი ისტორიის სიმდიდრე უკვე მოპოვებული იყო და
უკვე ეს მას წინ ედო. კერ ბედავდა, ფრთხილობდა. ჯერ
ყოფლათ შეუძლებელია, რომ აქ რიგიანი ისტორიის დაწერას,ო,
ჯერეთ კიდევ ცნობების შეგრობა არის საჭირო, მათი კრიტიკუ-
ლათ გარჩევა და სხვანიო.

როცა ამ ყოფლად პატიოსანი პირის დაკარგვას მოვიგო-
ნებ სოფელში, მაშინ საქართველოს ისტორიის შესახებ, მე ვინ
იცი რამდენ ნაირი ჭეშრები არ მიტრიალდება თავში. ამ პირ-
მა ისეთ ნაირათ იცოდა ქართველი ერის პირველ დროების
ცხოვრებანი, შემდეგი დრო, სამეფოს დაარსების, ქრისტიანობის
მიღების, შენობების, ხელოვნების, საეკლესიო ისტორიის,
სამხედროის, იურიდიულის, ბატონ-უმობის, მიწათ მფლობელთ-
ბის და სხვების, რომლის მსგავსად ჯერ-ჯერობით ნურავინ
რას დაიკვებებს, თუმცა სანატრელია და ყოველს ჩვენს ნატ-
რას ის შეადგენს, რომ ბაქრამესთანა თავ-დადებული მშრომელ-
ნი აღმოსჩნდნენ და იმავე დროს მათ საკმარისად ვრცელი გან-
ვითარებაც ქჷონდესთ. ამის ნიშანი ჩვენში უკვე აღმოსჩნდა და
ამ ბოლოს დროს ქართული ისტორიის ასპარეზზე გამოვიდა
ბ. ნიკოლოლოზ ხანანაშვილი, რომელმაც თავის ისტორიულის
გამოკვლევებით საკმარისად დიდი უურადლება მიიპყრო არა მარ-
ტო ქართველი საზოგადოებისაგან, არამედ თვით განსვენებუ-
ლის დიმიტრი ბაქრამისაგან და ნ. ნიკოლაძისაგანაც. ბაქრამე
ამბობდა: რომ ნიკო ხანანაშვილი ქართულს ისტორიისში პირ-

ველი მკვლევარი იქმნებაო. მე დიდათ მოხარული ვარ ამ პირს ასეთ მეცადინეობასეო. ასეთის თვისებისა იყო დ. ბაქრაძე და ამიტომ იგი ღირსიც იყო იმ წოდებისა, რომ აკავებდა მას დიმიტრი თავდადებული უწოდა. დ. ბაქრაძე თავის საგანში და მის წინ მსვლელობაში სწორეთ თავდადებული პირია, მას ცალი არავინა ჰყავს.

დიმიტრი ბაქრაძე დაიბადა აპრილის 8, 1827 წ. სოფ. უჯარ-მოს. ამის მამა იყო შაქარია მღვდელი, უჯარმოს ეკკლესიისა. ბაქრაძის მამა-პაპანი ყაზარდოდამ გადმოსახლებულან, შთამომავლობით გლეხის შვილები ყოფილან და აქედამ სასულიერო წოდებაში შესულა ერთი იმათ ოჯახთაგანი, დ. ბაქრაძეც ამ პირის შთამომავალი ყოფილა. უბრალო სოფლის მღვდლის შვილი, თორემ პატარა სოფელს უჯარმოში სასულიერო მღვდელს და მღვდლის შვილს არავის გაგზავნიდნენ, რადგანაც აქ არც ეს იკისრებდა ყოფნას. პირველ დაწყებითი წერა-კითხვის სწავლება დ. ბაქრაძემ შინ მიიღო, შემდეგ ეს მისცეს იოანე ნათლის-მცემლის საბერო სასწავლებელში, სადაც დარჩა კარგა ხანს და სწავლობდა რიგინათ, ქართული სუცურის კითხვა აქ შეისწავლა მან. აქედამ ეს მისცეს თფილისის სასულიერო სასწავლებელში, აქ ეს ერთ უპირველეს შეგირდათ ირიცხებოდა. განიკულებში შინ ყოფნის დროს პატარა ბაქრაძე თავის მამას ეხმარებოდა ეკკლესიაში და საეკკლესიო წიგნებს ისე ლაშაზათ კითხულობდა, რომ ეს ბერს უკვირდა თურმე. სასულიერო სასწავლებლის შემდეგ ეს გადავიდა სემინარიაში. როგორც პირველი შეგირდი აქაც ისევე იქმნა და ისახელა თავი. სემინარიაში ბაქრაძე ყოველთვის პირველ შეგირდათ ყოფილა. აქ მეექვსე კლასის დათავებას აღარ მოუცადა მან და შესუთ კლასიდანვე გადავიდა მოსკოვის სასულიერო აკადემიაში. აქ სწავლა დაამთავრა 1850 წ. და განდი-

დატობის სარისსი მიიღო. 1851 წ. ეგზარხოსს უნდოდა რომ ბაქრამე მღვდლათ გურთხეულიყო. ეს რჩევა ბაქრამემ არ მიიღო, ამან მღვდელობაზე უარი განაცხადა, რადგან იგი კარგათ უმზერდა თავის მამის ღარიბ მღვდომარეობასა და ღარიბ ერის წინაშე ღარიბ მღვდლის ცხოვრებას და მოქმედებას. ამავე წელს ბაქრამე დანიშნეს გორის სამოქალაქო სკოლის მასწავლებლათ, ეს ამ თანამდებობით სასულიეროს ნაწილდამ სჯერო ნაწილზე გადავიდა და 1853 წ. სრულიად გამოირცხეს სასულიეროს წოდებიდა. 1857 წ. ამან მასწავლებლობას თავი განუბა და 1858 წ. დანიშნულ იქმნა ქუთაისის გენერალ გუბერნატორთან განსაკუთრებითი მოსელეთ, უჯამაგიროთ. ამ დროს აღწერა ბაქრამემ სვანეთი; ეს შესანიშნავი მოგზაურობა და აღწერა შედეგ ცალკე დაიბეჭდა. 1862 წ. ეს ჩარიცხულ იქმნა კავკასიის მთავარ მართებლის უმთავრესს გამგეობის უწყებაში. ამავე დროს ეს დანიშნულ იქმნა მეხუთე მეუველის კომისიის თავს-მჯომარეთ. 1864 წ. დანიშნულ იქმნა კავკასიის მართლმადიდებელის საზოგადოების წევრად და გავზავნილ იქმნა სამრევლო სკოლების უფროსად და დასასინჯავათ. 1868 წ. მისის თხოვნით ეს განწესებულ იქმნა თფილისის პალატაში. 1872 წ. ამან თავის სურვილით თავი დაანუბა და 1873 წ. დანიშნულ იქმნა აღმოსავლეთის ენების ცენტრორის თანა შემწეთ. ამის შემდეგ მას მიანდეს გურია აჭარაში მოგზაურობა და აღწერა, ამ დროს აღწერა მან თავის შესანიშნავი მოგზაურობა. აჭარაში შესვლის დროს ეს თორმეტი დღე ჭეკვლათ თათრებს დაჭერილი და კიდრე სტამბოლიდამ ნუბა არ მოუვიდათ ბათუმში, მიანამდისინ ბაქრამე არ გაუშვეს არად. 1875 წელს მას მიანდეს კავკასიის მთავარ-მართებლის სტამბის ცნობების შედგენა. 1879 წ. დანიშნულ იქმნა თავსმჯდომარეთ იმ კომისიისა, რომელსაც

მინდობილი ჭქონდა გამოეკვია ზაქათალის მაზრის ადგილ-მამულთ გვაროვნული უფლება. 1883 წ. ეს დანიშნულ იქმნა გაკვასიის სამხედრო მიწათ მფლობელობის სამართველოს თავმჯდომარეთ. აქ ეს დარჩა თავის სიკვდილამდე და 10 თებერვალს, 1890 წ. გარდაიცვალა.

ეველგანა, სადაც-გი მსახურებდა ბაქრამე, მეტათ თავმდაბალი კაცი იყო, აქ ამის სიტუდე და წყენა არავის უნახავს, ერთი მომზივანე და სსვა. სადაც-გი უოფილა, ეველგან დიდი პატრივი და სსრგანა დაუმსახურებია, თუ თავის ტოლ ამსნანგებში და თუ თავისზე დაბლა მდგომ მოსამსახურე პირებში. სსვა თავმჯდომარეებივით ამან თავისზე დაბლის გარჩევა არ იცოდა, ეველასთვის გამარჯობა და ხელი მზად ჭქონდა, გინდ სულ უბრალე პირიც რომ შესკედრიყო მას, სულ უბრალეს ტანთ საცლით. მისი სასლის კარიც უოველთვის ეველა მიმსუელეთათვის დია იყო. თუმცა ამის რჯასობას სუფთათ მოწყობილი რთახები და ცსოკრება ძრიელ უყვარდათ, მაგრამ ბაქრამე მანც ამ სუფთათ მოწყობილს რთახებში მიღებას არავის ერიდებოდა. მისის ასეთის საქციელისაგან გაკვირებული იყო საწყალი იოსებ დავითაშვილი. ეს ამბობდა: ნეტა ეს რა კაცია, სად შეითვისა ეს თავის სიმდაბლე და პატრივის ტემარ. რჯერ-სამჯერ მე ჩვენმა ზოგიერთ მწერლებმა თავიანთ რთახებში არ შემოშვესო, რადგანაც ჩექები ტალახინი გაქესო. ბაქრამე გი ამბებს სულ არ უჩნებოდა. ერთსელ დავითაშვილი აღდგომა დღეს სწვევიყო ბაქრამეს. ბაქრამეს დიდის სისარულით მიედო, მანშინდლობა გაეწია, დიდი პატრივი და მადლობა ეთქვა შესახებ ამისაგან გადმოღებულის რამდენიმე ეკკლესიის წარწერებისა, რომლებიც დავითაშვილმა გადმოიღო სსვა და სსვა ძველის ეკკლესიებიდან და მას წამოუდგინა. ამის გამო იმ დროის გასეთ რდროებაშია შიაც იყო

წერილები. ასეთი თვისების იყო ბაქრაძე და ეს ყველაში კარგათ იცოდა, მისვიდოდი თუ არა მის კარზე და ზარს ჩამოჭკრავდი, მასწინათვე ან მსახური გამოვიდოდა და ან თვითონ, ღამთა ხელში. ცქვიტათ, მარდათ, და უბრალოთ. შესვლის შემდეგ: აბა, უმაწვილებო, ახალს რას იტყვი?—შაქრო, სოსო, აბა ჩაი მოართვით. და სხვანი. აქ ისევ და ისევ საუბარი ისტორიაზე გადავიდოდა. ეს თუნდ სადილზე რომ მჯდარიყო, მასწინაც კი არავის გააბრუნებდა სახლის კარიდამ, ამან სულ ხუთსათს მინუტში იცოდა სადილის გათავება. უნდა ითქვას, რომ ყველა თავის მიმსვლელ სტუმართა შორის ისე არავის მისვლა არ ესამოგნებოდა, როგორც ქართველ მოზარდ თაობისა და მოსწავლე უმაწვილების. მე მოვიყვან შემდეგ: 1878 წლის შემდეგ მე სმიწათ დავდიოდი მასთან და ვინ იცის ვინ არ მიძევანდა თან. ვისაც კი მისი გაცნობა უნდოდა, ვისაც კი რამის კითხვა ისტორიის შესახებ. ან რამე ისტორიული წიგნი; ყველა ამით დ. ბაქრაძე სიამოვნებით ესაუბრებოდა. ბევრს თავის წიგნებსაც უთავაზობდა, ზოგს ისტორიულს მოკლენასა და კითხვებსაც აუსხნიდა. საყოველთაოთ კი ამას ჩვეულებათ ქჭონდა რომ უმაწვილ კაცებისთვის ჩვენის წარსულის დროის ბევრი რამ ღირს შესანიშნავი ცნობები უჩვენებინა, წინ გადაეშალა და მის საშუალებით მათთვის ეძინა საქართველოს ისტორიის შესწავლის მნიშვნელობა და საგანი. ვისაც კი რასმეს შეატეობდა, განსვენებული ყველას იმას ეუბნებოდა, რომ უმაწვილებო, იშრომეთ, ჭაზროვნებას და მუშაკობას შეეჩვიეთ. მართო მედექსობით ჩვენ ვერ წავალთ წინ, ჩვენი მომავალი ჩვენის წარსულის შესწავლასა და დამყარებულ და ევროპიულის სწავლა განათლებას. დღევანდელმა თავობამ უნდა ეცადოს, რომ იგი ხეივანიანთ გაჭევეს თავის ქვეყნის ერის ისტორიის შესწავლის

საგანს. ამის შესწავლით ივინი მომავალს მეისტორიეს საშუალებას მისცემენ, რომ მან ადვილათ გააჩნოს ზღაპრები, ცრუმორწმუნეობანი და სხვა ცნობები ნამდვილის ისტორიულის ტყუილმარტს ცნობებისაგან. თუ დღევანდელი თავობა არ იზრუნავს ამისთვის, როცა აქ კიდევ ბევრი რამ დიქს შესანიშნავი მასალებია დაშენილი, შემდეგისთვის უკულა ესენი მოისპობა, დაღუპება, დაიკარგება და მომავალ მეისტორიეს დონის ძიება მოესპობა სერიანათ ისტორიის დაწერისათ. ასალ-გაზდებზე ასეთის შეხედულების იყო ეს თავის სიკვდილამდე. მის სიკვდილის ორთავის წინეთ, საშობავოთ, მე ვიყავ მასთან და რამდენიმეც სხვები. აქვე იყვნენ ორი ქართველი. ბ. ნ. ყ. და ფ. მ. ეს უმაწვილები მან დიდის სიამოვნებით მიიღო, მაშინათვე წამოსტა, ახა სკამები, ახა ჩაი უმაწვილებო, ამ პირებთან მან თითქმის ორი საათი ისაუბრა, რა მანუსკრიპტები არ უჩვენა, ძველი სურათები, თამარ მეფის გულზე საკიდი ჯვარი, ძველი ხელთნაწერები. ქართული სატების წარწერანი და სხვანი. სხვა და სხვა საუკუნოების ანბანი და მათი განვითარების ისტორია. ბოლოს საქართველოს ისტორიის მეორე ტომის წერაზე გადავედით. ამაზე სთქვა: ჩემს სიძეულეს ჩვენს ისტორიაში მეთოთხმეტე საუკუნიდამ მეთექვსმეტე საუკუნის გასვლამდის შეადგენსო. წამოსვლის დროს ამ უმაწვილებს სთხოვა, რომ როცა გენებოთ, მაშინ ჩემთან მოუკრიდებლივ შემოდითო. ეს პირები გაკვირვებულნი იყვნენ ბაქრამის ასეთ საქციელზე, მან დაინახა თუარა ესენი, მაშინათვე თავის შრომა—გურჩიის ნაშთების აღწერა იქით გადასდო და ამათ დაუწყო საუბარი. ამათ სთქვა: ეს პირველი მაგალითია, რომ ვინმე ქართველს მწერალს ჩვენ ასე პატივის ცემით მივედეთ და ჩვენთვის თავიდავლათ საუბარი გაეწიო. ამის შემდეგ ამათ ეს პირი დიდათ

განვიხილოთ უკვე პირათ იტრეს და ბერს ქართველს მწერლებზე, დაც მალა დაყენეს... უურ. „სევერნი ვესტნიკში“ რომ ჯანა-დარის წერილები იუტლებოდა, ამ დროს „ივერიაში“ პასუსს ამლეკდა ბ. ილ. ჭავჭავაძე და ნ. ნიკოლაძე „ასალ მიმოხილვა-ში“. ამ პოლეტიკების შესახებ ქართველ საზოგადოებაში დიდი კამათობა და პასი ატყდა, ერთ ალგას საუბარი იყო ამასე-ქვე იშეოფებოდა დ. ბაქრაძე, ბაქრაძეს კითხვა მისცეს ამ ისტო-რიული პოლეტიკის შესახებ.

ამან უველს ამასზე მოკლე პასუსი მისცა და მალე დაკ-მაუოფილს მოსახებრენი. განა დირს მაგდენი ლაპარაკიო, კაცი ისტორიულ სტატეებს სწერს, ამიტომ ვრცელი ცოდნა არის აქ საჭიროო, თუ კაცმა ანუ მწერალმა ისტორიის ცნობები არ იცის, მაშინ მას საკმარისი შეცდომებიც მოუვაო, შეიძლება, რომ ჯანადარს ამის მსრივ ნაკლულეკანება ჭქონდეს, მაგრამ რაც შეესება მტერობას, რომ ის თავის წერილებს ქართველების სამ-ტროთ და სალაატოთ სწერდეს, ამას-გი ვერ დავიფერებ, რად-განაც ჯანადარი საქართველოს შეილია და როგორც სჩანს მი-სის წერილებიდან, ის საკმარისად განათლებული კაცი უნდა იქოს და მასთანავე ჩვენს უძღურებაზე დიდათ უნდა შესტკივო-დეს გულიო. დღეს ამან დასწერა, სვალ სსვა დასწერს, კითხე-ბი ლაპარაკა, ცნობები გაიჩვევა და ესეც დიდი საქმეაო. არა-უშავსრა, მაგ წერილებით არა დაშვდება რა. ასეთის შესედუ-ლების იყო ბაქრაძე ჯანადარის წერილებზე და ასევე უმზერდა სსვებსაც.

ქართულს მწერლობაში თუიცა განსვენებული მელექსეობას არად აფასებდა, მაგრამ ქართველ პოეტების-გი მაინც საკმარისი პეტევის მცემელი იყო. ნამეტურ აქებდა აკაკის და ილიას.

ერთსეულ გრ. ორბელიანზე გვეჭონდა საუბარი და ამის შესახებ ვარგი არა სთქვარა. მისი პოემა „სადღეგრძელო“ ზე „მუშა ბო-
ქელაძე“ კა ძრეულ აქო. მან ფუჭათ გაატარა თვისი დროებაო.
მარტოთ მარტო სცხოვრებს იმოდოლა სასასლეშიო. ნეტა რას
აკეთებს, როგორ არის, რ ს შერება, მე დიდი ხანია მასთან არ
ვუოფილვარო. უნდა ვსთქვათ, რომ ვ. ორბელიანს უფრო მაღ-
ლა აყენებდა გრ. ორბელიანზე. ვეელა ქართველ პოეტებზე
მაღლა კი ილიასა და აკაკის სთვლიდა. ასეთივე შესედულება
ჭჭონდა ნიკოლაძეზე, ამას უოკელთვის განვითარებულ პირათ
ლიარება, დიდს ოსტატათ-გამონიხილს მწერლათ. მას დიდი
ცოდნა აქვს, არც ერთ ჩვენს პოეტებსა და მწერლებს არა აქვთ
მაგდენი ცოდნა, გამბედაობა და ნიჭი, რაც ნიკოლაძეს, ეგ სა-
სელის მთელის ქართველობისა და ქართველობამ უნდა იმედი-
დუროს, რომ მაგისთანა შემძლე კაცი ჭყავთ. რაცა შეესება
ქართველს საზოგადოებაზე, იგი ერთობ გულნაკლული იყო,
აქ საზოგადოება არ არსებობს, აქ ჯერ არ არის საზოგა-
დო ჭაზრი გავლიძეული, საზოგადო საჩქეების თანაგრძნობის
მნიშვნელობა და სიუვარულიო. მეტის მეტათ სმაგდა ქართველი
თავად-აზნაურობა. ამათ ლოთობას, ლაზღანდარობას და უომარ-
ბაზობას უოკელთვის ზიზლით უმწერდა. ამიტომაც იყო, რომ
ეს არც ერთ სათავად-აზნაურო კრებაში არაფერს მონაწილე-
ობას არ იღებდა. არ მასსოვს მე, რომ ეს რომელიმე ამათ
კრებას ახლო მიჭკარებოიოს. ამან ისე დაასრულა თავისი სიცო-
ცლლე, რომ ერთსელაც არ მიიღო იმ კრებაში მონაწილეობა,
სადაც კი ქართველი თავად აზნაურები ერივნენ. ამათი მე არც
საზოგადო ჭაზრი მომწონსო, არც მიმართულება და არც მოპ-
რობაო. მე სადმე უცხოთ კრებაში უფრო დიდის სიამოვნებით
მივიღებ მონაწილეობას, ვინემც მათშიო. თუმც იმასაც ამბობ-

და. რომ ჩვენს თავად აზნაურებში ბევრი ჰატიოსანი და ღირსეული პირნიც ურეკიანო. კიტევიო, რომ ამ პირებს საკმაჩისი ღვაწლიც მიუძღვისთო და იგინი ამის მოკალენიც არიანო, რადგანაც დღეს ჩვენში მათ უკავიათ უპირატესობა თავიანთის გვარბიშვილობის მეოხებითო.

ქართველ სამხედრო და სამოქალაქო გენარლებში ყველაზე დიდის ჰატივის ცემით ოთხს სამოქალაქო ქართველს გენარლებს ასახელებდა და სამსაც სამხედროს. ამათ გვარსა და სახელს ჩვენ ქვემოთ აღვნიშნავთ- ეს მეტის ჰატივის ცემით მიეკება დ. ყიფიანის გვამის აქ გადმოსვენებას. დასაფლავებაში მონაწილეობაც მიიღო. რაცა შეეხება ჩვენს ძველს ქართველს მამებზე, იგი ერთობ ცუდის შეხედულების იყო. ეს ყოველთვის თავისუფლათ ამბობდა, რომ ამ საუკუნის პირველ წლის ჩვენს მამებს სრულებით არაფრის ცოდნა ჰქონდათო. რის განათლება, რის განვითარება! ამისთვის კმაროდა ერთათ ერთი პ. იოსელიანის მოგონება, რომელიც თავის ცოდნით ბევრს თავის თანამედროვე მამებზე მაღლა იდგაო. ამ ძველი კაცების შრომას და ცოდნას მე მანცა და მანც უარს არ ვუყოფო, მაგრამ რაც შეეხება მათს განათლებას, ეს კი სულ უბრალოა, სულ უმნიშვნელო. ამ პირებმა ისე განატარეს თავიანთი ცხოვრება, რომ არსად ერთი სამასსოვრო არა გააკეთესრაო. სამასსოვროთ ამათი ბოროტება არის მსოფლოთ დაშთენილიო.

ერთსელ გ. მუხრანსკის და ამის წიგნზე ჩამოვარდა ღვაწლავი. ამაზე ბაქრაძემ სიცილი დაიწყო, და აი რა სთქვა: „აბა რა იმის საქმე იყო, ის დურავი ისა, კაცი ისეთ საქმეს ჰკვიდებს სელს, რის გაგებაც მას სულ არა აქვს. რის მოსაზრებაც მას სულ არა შეუძლიან. უვიცი და ბოროტი, პარეში წაბრძანდა, ეგონა რომ იქ გაავრცელებდა თავის უვიცურს მოსაზრებას. იქ

თავის აზიური მოსაზრება ფრანგულს ენაზე გადასთარგმნა და ფრანგულს მიაწოთ, ეგონა, რომ ამ ბოლოს იქაც ისეთი გასაკვლი ექმნებოდა, როგორც აქ, ის კი არ იცოდა, რომ იქ მას უურადლებას აწვიან მიაქცევდა და არც მიაქციეს. როგორცაა, თავისუფალ მეცნიერების მიმდევარ ფრანგულს სულამისთვის სცალდათ, რომ ვიღაც აზიელის მუხრანსკის ბოლისთვის უურადლება მიუჭერთ. ამის წიგნის მთელი გამოცემა მხოლოდ სასწე ქალღაღათ გამოდგაო. მას არც ერთ მეცნიერს უურადლებაც არ მიუჭერია. უბედურს, სურდა, რომ თავის ბინძურის განზრახულებისთვის მეცნიერების ფარდა გადაეფარებინა! და მით დაეფარა იგიო. კაცი როცა ასეთ საგანს ჭკიდებს ხელს, მან კარგათ უნდა იცოდეს ბუნების მეცნიერება. შედარებითი ლინგვისტიკა, ანატომია, ფიზიოლოგია, გეოლოგია, ისტორია და სხვანიო. ამან კი არც ერთი ამ მეცნიერებისა არაფერი იცოდა, მუხრანსკის აბა ვის რა უნახავსო. გავიხილო, სუეველს პატარა ტომები უნდა გაწყდენ, მძლავრებმა უნდა ჩაუღახანო, ამიტომ ქართველებს, ოსებს და მთიულებს გაწყვეტა მოეღისთო. ესეთი პირობები თავიანთ ჭაზრების მოსაწთავათ სძირათ დაწინის „ბრძოლას ანკებობისთვისაც“ ხმაწობენ და მით რთავენ, რომ მძლავრმა სუსტი უნდა ჩაუღახოსო, მაგრამ იმას კი არ აკვირდებიან, თუ დაწინის სად და როგორ აქვს ეს ნათქვამი. დაწინი დაწინია, დიდი პატივ სცემი, მაგრამ განა მასკი არ შეიძლება, რომ შეცდომამ მოსულადაო. მამ რაღას ელტვის დღევანდელი ძალა, რაღას მეცადინეობენ და თავს იმტკრევენო, თუკი კაცობრიობას მომავალშიაც კიდევ მძლავრთაგან სუსტის დაჩაგვრა და ჩაუღახვა დახვდება წინაო. მე ამის წინააღმდეგი ვარ და უარს ვუთარო, რადგანაც ეს მოსაზრება მოსაწონი არ არისო. აბა ამაზე რაღა სთქვას

კატმა, რომ ბაქრამეს მოსაზრება უტყუარს ჭეშმარიტებას შეადგინს და ვისაც „ოტორიტეტენი ზაზისკებში“ მისაილოვების წერილები „ღარვინიზმის“ შესახებ უკითხავს და ან 1888 წ. „რუსკია მისლი“ ნ. ჩერნიშევსკის წერილი ღარვინიზმის შესახებ, ის მაშინ ჭეშმარიტად აღიარებს ბაქრამის მოსაზრებას.

ასეთ არა კეთილს აზროვნებისა მუსრანსკის გარდა სხვებიც ბევრნი იყვნენ. თვით პ. იოსელიანიც კი, რომელმაც გ. მუსრანსკის ამ შრომის გამო აი რა უთხრა: გიორგი! საქართველო, ძაღლის კუდსა ჭკვესო, როგორც ის არ გასწორდება, ისევე საქართველო, ამის ჩაყლაპვას ბევრი ძლიერი სახემწიფოები ღამოდნო, მაგრამ საქართველო კი ვერ ჩაყლაპეს და თვით კი ჩაიყლაპნენო. თუმცა ეს უთხრა მუსრანსკის, მაგრამ არც ეს იყო წმინდის თვისებისაო. ბაქრამეს სურდა, რომ პ. იოსელიანისაგან დაწერილი „გიორგი მეფის ცხოვრება“ უნდა გაერჩია და მასში დაწერილებით ელაპარაკნა, როგორც „გიორგი მეფის ცხოვრებაზე“ ისევე პ. იოსელიანზე და მის თანამედროვე ქართველ კაცებზე. იოსელიანის შრომას ეს არ უარ ჭყოფდა, მაგრამ იმასაც ამბობდა, რომ იოსელიანმა ბევრი არეკ-ღარეკა მოახდინა ჩვენს ისტორიაშიო. ჩვენს სამღვდლოებაზედაც არა კეთილის შესედულების იყო. ამასე ამბობდა ხოლმე, ეგები ამ საუკუნეში მხოლოდ ჭამისთვის გაჩენილანო. ეგ უზღველები, ეგ სამწუსარონი, სწორედ ზიზღს მკერის მათი დანახვაო, არაფრის მოსაზრება და სხვანიო. ამათში ბევრი მეტის მეტი უსდელნი პირნიც ურკვიანო. მაგალითად: ამ უვიცებში მონაპოვებიან ისეთი მავნე პირები, რომლებიც თავიანთ დედა-ენას უარს ჭყოფენ და ზოგიერთ ალაგას თავ-გადადებით ამტკიცებენ, რომ ჩვენ ტანით ქართველები ვართ და სულთ-კი რუსებიო. მეორე სულ იმას ასმენდა ეგზარქსს, რომ რუსი ვარ, რუსული ენა მიე-

განსო, ქართული მძულსო, ცოლი მოუგებდა ამ უსდელსა, ცო-
ლი ქართულათ დაიტირასო და მაშინ მღვდელ მთავარმა სთქვა:
აჲი ეგ ამბობდა, რომ რუსი ვარ და ქართული ენა მეჯავრებაო,
ქართულათ რწთ დაიტირასო თვის ცოლიო. ამას გარდა რამდენი
სხვა ბოროტებს სუფევს მათში, ეკვლესიებიდამ ძველი ნიეთე-
ბის ფლანკვა დ გატანა, ეს რომ აღინუხსოს, მაშინ მათ ერ-
თი თავ-მოადგმული ჩირქი მოეცნობათო. გარე რომ გინდოდეთ,
ერთ გარეს ვერ დამისახლებთ მათგანაო. მათში ერთი ჰირიც
არ მოიპოვება, რომ იმას ცოდვები არ ჰქონდეს და ან მას ვის-
მეს წინაშე სიტყვის წარმოთქმა შეეძლოს, თუ არიან ვინმე
ეველა ლოთები, ცბიერნი, ძმის მოღალატე და შედანოსიო.
სხვა რამ კაი საქმეს და ჰაზროვნებას ამითში ადგილი არა აქვს.
სოფლის საწყალ მღვდლებზე ეს მაინცა და მანც ასეთის შესე-
დულების არ იყო. ბაქრაძის ესეთი შესედულება მე გავიგე 14
იანვარს, 1879 წ. წმ. ნინოობას. ამ დღეს სიონში წირვა
იყო და საგანგებოთ ქართული გალობა იყო დანიშნული. წირ-
ვაზე ეპისკოპოსმა სწირა და წირვის შემდეგ ჩვენ ეპისკოპოსს
გესტუმრეთ. იქვე სიონის გალავანში. აქ ივენენ მრავალი სსვა-
და-სხვა სასულიერო პირნიც. ეპისკოპოსმა დაიწყო საუბარი:
რამდენიმე ფული მაქვს, მე მსურს, რომ ამ ფულით ჩვენის
სამშობლო ქვეყნის საქმეებს დავუხმარო და რას მიჩნევთ თქვე-
ნაო, წიგნები დეგუბდო, გალობა ავადგინო, თუ შიო-ღვიძის
მონასტერიო, ბაქრაძემ წიგნების ბუჭდვა უჩნია. წიგნები დაბუჭ-
დეთო. ამაზე უკეთეს თქვენ გერაფერს გააკეთეთო. აქ
მეოფმა ორმა მღვდელმა კი შიო-ღვიძის მონასტრის აღდ-
გენა უჩნიესო. ამათ უთხრეს: თქვენო მეუფეაჲ; თუ კაი
რამე ძველი წიგნები იქნება, იმას თქვენს გარდა სსვებიც გამო-
უჩნდეთა დამბუჭდი და დაბუჭდავს. მაგრამ როგორც ეს წამსდა-

რწმუნე, შიო მღვიმეს კი არა, არც ალაღვიანს, უმჯობესია, რომ თქვენ შიო მღვიმე აღადგინოთ. სასულიერო პირების ასეთმა მოპყრობამ ძირულად ალაღვიანა ბაქრაძე. ბაქრაძემ მიუგო პასუხით. არა ბატონო, მე რაც გიჩინო, თქვენ ის გააკეთეთ და ეს შიომღვიმის მონასტერი ეგრე დარჩეს, როგორც არის, მაგის ეგრე დარჩენა უფრო უმჯობესი იქნება, ვინაშნ შიომღვიმის და სრულიად მთლიან წაშლა, ჩვენ უნდა ვეცადოთ, რომ ჩვენის ისტორიის მოწმეთ ჩვენს მთლიან დაზიანებას, დაზიანებას ის, რაც დარჩენილია, ამასვე აქვს მნიშვნელობა ჩვენის სახელგისა და ისტორიისათვის. მაგ განხილვით სრულიად მოუსპობთ კაც ღონის-ძიებას, რომ სერიოზულად რამე გააკეთოს. ეპისკოპოსი ამბობდა: ის უნდა აღადგინო და იქ უნდა დავიმკვიდრო. კიდევაც დამიხსენებ და წიგნები კი ბეჭდო, მიუგო. უნდა ითქვას კი, რომ ამას ვერც ერთი პირი ვერ შეამჩნევდა თუ ეს სამღვდელთაზე ასეთის შესუბრალების იყო. როგორც ამის გაგება არ შეიძლება, ისევე სხვა ბევრი რამის. საუბარში სულ სხვა პირი იყო და წინაში სხვა. საუბარში სულ სხვა ჭარბობების მოჩინილი და წინაში სულ სხვა.

ჩვენებურს მისტორიულ და პატრიოტულს მისტორიულად კის შესუბრალების არ იყო. ამბობდა, რომ ისტორიაში პატრიოტობა საჭირო არ არის, ცნობების შესწავლა და გარკვევა საკმარისია, მწიგნობრის უმადლესი ნიჭი და შემძლებლობა ყოველთვის ნათელს მოჭიფენს ისტორიულს თხზულებას და იგი ამით ამ ისტორიას ყველასთვის სანუკარს საკითხავს გახდისო. პატრიოტულმა მისტორიულმა რომანები და მოთხრობები რომ სწორად, ის უფრო უკეთესი იქნებაო. სწორედ ასეთის შესუბრალების იყო ბაქრაძე დ. ჯანაშვილისაგან დაწერილ წერილებზე, სასულდობრ „ქართული ქალები“ რომელიც „ივერია“-ში დაი-

ბეჭდა. ერთ დღეს შემთხვევით ლაშაჩაკი ჩამოვარდა ასეის ისტორიულს ნაწიკებზე, აქვე იყო დ. ჯანაშვილი, ამას და ბაქრაძეს საუბარი მოუხდათ, საუბარი ჩხუბათ გარდაქცვათ „ქართული ქალები“ მე სულ უმნიშვნელოთ მიმჩნია, სულ ბევრს ბოღვათ. პატრიოტულს გოდებათ. მასში ისტორიის ჭეშმარიტების ანაფერია დაცულიო. ესენი ისე აღელდნენ, რომ კინაღამ მისცვივდენ ერთმანერთს, პირველი მაგალითი იყო, რომ წენარს დიმიტრის ცხოვრებაში ასეთი საქმე მენას, უნდა ვსთქვათ, რომ ამ საქმის გამოწვევის მიზეზი სულ ჯანაშვილს ედება, ჯანაშვილმა კვლარ მოითიანა, იმ დროს, როცა ბაქრაძემ უთხრა: — „რის ქალები, რის განათლება, რის პოლიტიკაო, საიღამ რა მოგიგონია მაგოდელი ამბებიო, ჩვენი ქალების განათლება!... განათლება პირ ბადე იყო, სელში კრიალოსანი და „დავითნიო“. მე თვით ვარ ქართულ ქალების პატრიარქის მცემელი, მაგრამ რაც შეესება ჭეშმარიტებას, ეს კი სულ შეუსებელი უნდა დაშთესო. მეცნიერული მოღვაწეობა რამე მიმსრუბითი მხარეს არ თხოულბს. თუ ასე დააწუებს კაცი წენარს, სჯობს, რომ მან ქადაგებაი სწეროსო. ჯანაშვილს ამასე ჯავრი მოუვიდა ბ ბაქრაძეს უთხრა: თქვენ ქართველების ანა კეთილ გზას ადგენართო. როგორ, რითიო? ჭკითსა ბაქრაძემ, ამის პასუხი მისცა დიმიტრი ჯანაშვილმა. ბაქრაძემ უარი ჭყო. სულ უმნიშვნელოა თქენი მოსაზრება და თქენი წერილიც სრულს სიტრუეს წარმოდგენს, არ ვინცი, ვისთვის დასწერეთ მაგოდლო წერილები, ისტორიის შესამატათ, ისე საკითხავათ თუ როგორ? ამ დროს ესენი უკვე ისტორიული გათხვების ასხნას მიეცნენ. ჯანაშვილმა სთქვა, რომ მე მხოლოდ ცნობები შეგვკრიბეო. თავის სტატიების მნიშვნელობისთვის მღვდელმა შამკოვის სტატიებიც მოიყანა, ტაილორის ანტროპოლოგია და სპენსერას სოციალოგიის მა-

საღებოც. თუ ოდესმე გვეუფლებიან ესეთი პირები, მაშინ ჩემი სტატუები ამათ გამოადგება. ბერვის საუბრის შემდეგ როგორც იქმნა ესენი დაწინააღმდეგებენ და თავთავიანთკენ წავიდენ, ერთ-მანერთზე კი არა სასიკეთო შთაბეჭდილება შეიძენეს.

იყო დრო და ეს დრო მე კარგათაც მახსოვს, როცა ერთმა ქართველმა მწერალმა დ. ბაქრაძემ მტრობაში ჩამოართო ის ჭაზრი, რომ ეს ამბობს: ერთ თავის წერილში, რომ საქართველოდამ შატავაშმა ას ოცი ათასი ქართველი გადასახლდა სპარსეთში. ასეთი ცნობები ბაქრაძეს განკუთვნილი მოჭყავს, რომ ქართველს ერს ჩვენოს თავიანთი უძლეურობა და მართველობას კიდევ თავი მოაწონოს. ბაქრაძის შესახებ ასეთი ცილის წამება ახალი ამბავი და საქმე არ არის. ამას 1872 წ. მოუგონეს, რომ ბაქრაძე ქართველების ისტორიის ცნობებს უკუღმართათ სმარობს, საგნოთ ქართველებისა. ეს განსვენებულიმაც კარგათ იცოდა. უნდა შევნიშნათ, რომ პირველ ხანებში, როცა ამის წერილები აქა იქ სხვა და სხვა რუსულს გამოცემებში იბეჭდებოდა, მაშინ ამ პირს ჩვენში ქართველ მწერლათაც არ სთვლიდენ. ერთი ამისი წიგნი 1881 წ. „ივერია“-ში მასხარათ იდეს. მაშინ ამან სთქვა: მოდი და ახლა და აქ კაცმა სწეროს რამე. ეს რომ რუსულს ენაზე დამეწერა, უფრო მეტი მნიშვნელობა ექმნებოდა და მეტიც გავრცელებოდა. ამ წლის გასულს თფილისში მოხდა არხეოლოგიური კრება. აქ იყვნენ მოსულნი ბევრი რუსის მეისტორიენი. გერმანიიდან ვინსოვსკი უველა ქვეყნის წარმომადგენნი იყვნენ აქ. ამ კრებაზე მოსულ პირებმა დიდი პატივის ცემა აღმოუჩინეს ბაქრაძეს. ბევრნი არხეოლოგები, მეისტორიენი და სხვანი პირველად ამასთან მოდიოდნენ სასაღში, როგორც ქართველების ისტორიკოსთან და კავკასიის არხეოლოგთან. რუსეთის და ევროპის მწერლებისაგან

ასეთი პატივდება ჩვენმა ქართველებმა კარგათ ნახეს. ამის შემდეგ კი ჭაზრები შეიტყვალეს. ბაქრაძე სულ სხვა კაცთ მიიღეს. მეტი გზა არ არის, ჩვენი კაციაო. არ შეიძლება, რომ იგი მანე იუოს და ამ მანესთან იმდენ მიესტორიებს, ანტროპოლოგებს და ნუმიზმატიკებს მოეკრებოთ თავიო.

ამ მაგალითის შემდეგ ბაქრაძეს აქა იქ ქართულს საზოგადო საქმეებთა კრებებზე მიწვევა დაუწვეეს. ერთხნობით ეს „გეფისის ტუაოსნის“ აღდგენის საქმეშიაც იღებდა მონაწილეობას.

დ. ბაქრაძე ბევრს თავის საყურადღებო მხარეებთან ძრეულ ხელ-გაშლილი პირი იყო რამე ხელის მოწერის დროს. ვისაც უნდა მიეტანა მასთან რამე, იგი ცარიელი არ გაისტუმრებდა. ასევე იცოდა თიატრის ბილეტების აღება, თუმიცა თიატრში კი არ დაიარკებოდა, რადგანც მოცლა არა ჰქონდა. მისი სტოლი უოკელთვის საგსე იყო ახალ-ახალ რუსულ და ფრანგულს ენაზე დაბეჭდილ კავკასიის და საქართველოს შესახების სამეცნიეროს წიგნებიო, ყველა ეს წიგნები მას დაბეჭდვის უმაღლე მოსდიოდა. ერთათ ერთი ეს პირი იყო თფილისში, რომელიც მთელს ევროპის მწერლობას ავლებდა თვალ-ყურს, რასაკვირველია იმ ნაწერებს, რაც კი ჩვენის ქვეყნის შესახებ ნაწილს შეადგენდა. ბევრმა ორიენტალისტებმაც იცოდენ ბაქრაძის შესახებ, რომ თფილისში სცხოვრებს ესა და ეს მსწავლული პირიო. იმიტომაც იყო, რომ ამას ბევრის ევროპის მსწავლულებისაგან ისე სამახსოვროდ მოსდიოდა მათა თხზულებები. ბევრნი იცნობდენ ამას და ბევრმა დიდათაც იწუხეს, როცა ამან ფესი მოიტკნა. მოგვსენებათ, რომ 1881 წ. არსელოგიური კრების შემდეგ მთელი კრება გელათში გაემგზავრა, ამათშივე ერთა დიმიტრი ბაქრაძე, ამან რჩინას გზის კიბეზე ასვლის თუ

ჩამოსვლის დროს ფეხი იტყინა, რამაც შეუშალა მას მოგზაურობაზე დასწრობა, ამან ძრეულ შეაწუსა ქართველობა და ნამეტურ კრებაზე მოსული პირნი. კოსტომაროვი, ილოვანსკი, ხოლასონი და ბეგრეც სსვები. ამხედვე ძრეულ სწუსდა კრების თავსმჯდომარე. ამხვე საკმარისის პატრივისტებით უმზერდა იმპერატორის მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოება, პეტერბურგის უნივერსიტეტის ფილოლოგიურის განყოფილებათა საზოგადოება, სადაც სშირად კითხულბდენ სოლმე საჯაროდ ამის წერილებს. ბაქრძე თავის შრომაში სსვა მწერლებივით ფულებს არ სთხოვდა სოლმე, ამის ჯილდო მათ ნებაზე იყო დამოკიდებული. ბაქრძეს ძლიერ დასალოკებული მიწერ-მოწერა ქჭონდა მარ. ბროსესთან, ჩუბინოვთან კი ისე არა, ეს დიდათ ემდურებოდა ცაგარელს, მეგრული ენის აღორძინების საქმეთ სულ მას და მის მოღვაწეობას სთვლიდა. ისე არ მოიგონებდა ბ. ცაგარელს, რომ მასზე გიცხვა და გმობა არ დაეწყო. ისეა პეტერბურგში, არაფერს აკეთებსო, მისი გაკეთებული მე ვერ ვნახუ-რა. აკერ, მეგრული ეტუდები შეადგინა, ვითომც ფილოლოგიურს მეცნიერებას შესძინა რამეო. ის კი არა ვნების მეტი სხვა არა მოიტანარაო. მეგრულ ენის ანბანს მან დაუდო საფუძველი, კარგი ქმნა, რომ პატკანოვა შეარცხვინა ისე, ამხემეტის ღირსია იგი. ბაქრძე ისე უკმაყოფილო იყო ცაგარელზე და მთლათ ამის მოღვაწეობაზე, რომ სამჯერ ოთხჯერ ჟიურისა“-ში წერილებიც კი დაბეჭდა, თავის სახელისა და გვარის მოუწერლათ, ცაგარელის მოღვაწეობის დაწუნების შესახებ. შევიტყე, რომ ბაქრძის ასეთი შესედულება ცაგარელს კარგათ სტოდნიყო და ამიტომაც მოხდა, რომ როცა ბაქრძე კარდაიცვალა, მის კარდაცვალებაზე ცაგარელმა კრინტი, ხმაც არ დასძრა. არ ვიცით, რათ მოიჭრა ასე უწესოთ და ასე გულ-ჭკათ.

არ ვიცი თუ ამ პირს რათ სწეინდა ბაქრძის ასეთი ჭეშმარიტი საყუბდურები. ბაქრძე უგმაყოფილი იყო ცაგარელზე უფრო იმის გამო, რომ ცაგარლის მაგიერ შრომებსორ პატკანოვს ბაქრძეს მოუხდა პასუხის მიცემა, იმ ისტორიული წერილების, რომელიც პატკანოვმა დაბეჭდა სამინისტროს ურუნალში, შესასებ საქართველოს ისტორიისა და რომელ წერილითაც პატკანოვმა „ქართლის ცხოვრების“ დაწერაც კი ერთ ვიღაცა სომხის ბერს აკუთვნა. სენგოვსკივით მთელი საქართველო სომხეთით აღიარა. რიგი იყო, რომ ამ წერილზე ცაგარელს მიეცა პასუხი, მაგრამ ამ პირმა ამასე კრინტიც არ დასძქა, ბეგრნი ამბობდენ, რომ სჩანს ცაგარელი პატკანოვის ჭყზრის თანსმა ყოფილათ. პატკანოვს პასუხი მისცა ბ. დ. ბაქრძემ. ეს პასუხი ჯერ „დროებაში“ დაიბეჭდა, მერე „ივერიაში“ და ბოლოს ცაღკე, ამის თარგმნას რუსულათაც აპირებდენ, მაგრამ არ იქმნა, სომხური თარგმანი ვინმე მესხისა დღეს ჩემს ხელშია. ასე მოეჭვა ცაგარელი პატკანოვის შრომის და ეს მისგან დიდს უკანონობათაც იქმნა მიღებული, მაგრამ ამას განა ახლა ვიცნობთ, ამ პირს დიდი სანია ვიცნობთ ჩვენა, მან თავის დრო მსოფლოდ საბა რბეულისანი; ზღაპრების რუსულათ გადათარგმნას მოანდობა. ანტ. კათალიკოზის გრამატიკის გარჩევა, რომელი გარჩევა დღესაც მკვდარ გასარჩევად ძევს. მას ქართულის გრამატიკულის ლიტერატურისათვის არაფერი სიკეთე მოუტანია. ცაგარელი მარტო ამით არ არის შესამჩნევი პირი, ამის საქმეები რომ არ ყოფილიყო, მაშინ პალესტინის საზოგადოებისაგან დ. ბაქრძე გაიგზავნებოდა ათონს, სინაის მთაზე და ჯვარის მონასტერში ქართული ნაშთების გასაშინჯავათ, რომელიც ბეგრათ ბეგრს საქმეს გააკეთებდა. ბაქრძემ სთქვა: დაე, ის წავიდეს, ნეტა გააკეთოს რამე,

მაგრამ საქმე იმაშია, რომ მისგან რძმის გაკეთება საეჭვოთ მიმაჩნია. მაინც ეს ისე აღმოჩნდა და ცაგარელმა თავის იქ უოფნის მეოხებით რამდენიმე მშრალ უსარგებლო ცნობებს გარდა სსკა არაფერი გამოაქვეყნა. ასრულდა ბაქრძმის თქმულება. ჩვენ ცაგარლისგან უფრო სსკა ცნობებს მოკვლოდით, ჩვენ მოკვლოდით ჯვარის მონასტრის აღწერას და მასში დასაფლავებულ შოთა რუსთველის ცნობებს, სადაც საფლავის ზემოთ ერთ კედელზე დასატულია თვით ეს გამოჩენილი გაციც, მაგრამ ეს ისე არ იქმნა და ცაგარელმა გამოაქვეყნა ერთად რამდენიმე ისეთი ცნობანი, რაც ჩვენ მასზე ბევრათ აღრე ვიცოდით. აი რა ხდოდა ბაქრძმის თვალში ცაგარელს არა პატივისცემებ შინათ და აი ან ჩვენ რათ უტყქროთ მას ასე.

ბაქრძმეს კეთილი ხსსიათუბი იქამდის იყო ჩვენში მოფენილი, რომ საცა გი მის მცნობ, თუ უცნობ ქართულებში სადმე რამე სადავო საქმე გაჩნდებოდა და საქმე მედიატორეთა გარჩევაზე მივიდოდა, იქ ბაქრძმეს უსიკვდილოთ ამოიჩეკდენ. ამისთვის ხშირათ ბაქრძმეს დიდათაც აწუსებდენ, აქ ამას რომ მონაწილეობა არ მიეღო, მასინ საქმეები ისე აიწეწებოდა, რომ ბოლოს საქმე ქართულის ელექტა-წევრით გათავდებოდა, სწორეთ ასეთ დღეში ჩავარდა ერთი ქართული სტამბის საქმე და ამ საქმის გამჩეკვთა დასში რომ ბაქრძმე არა რეულიყო, უამისოთ აქ საქმე სისსლით დაბოლავდებოდა. რაც აქ არეულ-და-რეული ქაღალდები გაიჩნა და უკვლავ ესენი ბაქრძმემ მოითმინა, ამასე გაკვირვებული ვიყავ მე. ამბობდა: რას ვიზამთო. ასე რომ არ იქმნეს ჭ არ გაიჩნეს, უამისოთ ერთმანეთს დაკვამთო. საქმის გათავების შემდეგ მოდავეთ თავის სასლში პატივი სცა, ვასშამიც გაუკვთა და ბოლოს სთქვა: — ჩვენდა საუბედუროთ, მე ქართულებს უკვლავთვის იმას უჩრეკე, რომ ნუჩსად ჭ ნუჩსადროს

ნუკა საქმეში ერთათ ნუ შეერთებინ, საცა კი ეს მომხდარა, იქ ყოველთვის საქმე დაფუძულა, ერთმანეთი გინაღმ დაუელე-ტიათ და ბოლო, სადავიდარბოთ გამხდარა საქმე. ამიტომ ისევე ჩვენი მამა-პაპური ჩვეულება ვიწროთ და ცალკე-ცალკე ვიმეტადინოთ. ის რატე ევროპაში შეერთებულის ძალით უნდა გაკეთდეს, ეს ჩვენში განცალკევებულის თვითოეულის პირის მოქმედებით ხერხდება. კსწუსვარ ამანე, მაგრამ რასა იქმს კაციო. ეს არის ჩვენი უბედურება და ეს არის ჩვენი სენი, რომელიც ჩვენის მამა-პაპების დარღვეულის ცხოვრებიდამ ჩვენც გადმოგვცემია თითქოს შემკვიდრობათ და ძვალსა და რბილშიაც შეკვთვი-სებიო.!

ჩვენს სასაღხო მწერლობის აღორძინებისთვის ეს დიდი მოწადინე იყო და მნატკრელი, ეს ამბობდა: ჩვენთვის დღეის შემდეგ რიგინი წიგნების ბეჭვდა დიდს საჭიროებას შეადგენს; ჩვენ უნდა ვმეტადინებოდეთ, რომ ჩვენს მდაბიო ხალხს პატ-რონობა გაუწიოთ. ამის გამო ეს დიდი მნატკრელი იყო და ჩვენ რომ წიგნის მალაზია გავხსენით, ამან აქ თითქმის პირ-ველ დღიდანვე დაიწყო სიარული და ჩვენს საქმეებში მონაწი-ლეობის მიღება. ეს ისე არ გაივლიდა ჩვენსკენ, რომ ჩვენს მალაზიაში არ შემოსულიყო. აქ რჩებოდა რამდენსამე ხან-სა და საუბარს მართავდა ზოგი ერთს საგანებზე, ქართველ ახალგაზდა პირებთან. ამის მისვლა-მოსვლა, ყოჩაღათ სიარუ-ლი და საუბარი ყველასთვის სამაგალითო იყო. 1879 წელს ჩვენ განვიძარახეთ, პირველ რქტომბრისთვის, მცხეთაში სადი-ლის გამართვა. ამისთვის სელის მოწერა იყო გამართული. სხვათა შორის აქ დაესწრენ დამიტრი ბაქრაძე, ან. ფურცელა-ძე, საწყალი სერგეი მესხი, კირ. ლორთქიფანიძე, გ. წერეთე-ლი და მრავალიც სხვანი. დანარჩენი სამოც კაცზე მეტი სულ

მასწავლებლები და სელოსანი ხალხი იყო. თავს მჯდომარეთ დ. ბაქრაძე ამოირჩიეს. ამას დიდათ ესამოვნა. სადილზე სუეგელა ჩვენი მწერლების სადღეობებელი დალია. ბაქრაძემ ორჯერ-სამჯერ ჰატარ-ჰატარა სიტყვებიც სთქვა, ასევე საწყაღმა სერგეი მესხმა. სადილმა მთელ დღეს გასტანა. სადილს შემდეგ მთელი მესადილენი ევროპიულს ტანთ-საცმლით სეფი-სელს ჩაკიდებულნი ქართული სიმღერებით ეგგელესიას უკვლიდნენ გარს, ხალხი ამაზე ძრვიელ გაკვირვებული იყო, რომ რუსულ სერთუგინები ქართულათ მღერინანო. აქ მეოთვი დიმიტრი ბაქრაძე ცხდათ დაწმუნდა იმაში, რომ ქართველებშიაც იწყებს საზოგადო ჭანჩუბის ჰატივის ცემის გაღვიძება. მე ეს შეუჩილდა და ღხინი არას დროს არ დამავიწყდება და ღმერთმა ქმნას, რომ ჩვენ ამ ჩვენის დედა ისტორიული ტაძრის გვერდით უკველ წელს მანაც მოვიყარათ თავი და ვიდღესასწაულათო. ესეთი შეერთებული სადილი და ჰატივის ცემა მე არას დროს აღარ დამავიწყდება. ამ დღესვე ჩვენ აკედით მცხეთის გუმბათის სენაკში, სადაც ამ სუგუნის განმავლობაში ჯერ კაცის თეხი არ ასულიყო, აქვე ამოვიდა გ. წერეთელი. სენაკებში ვნახეთ ერთი ძველი აკვანი და ერთი დიდი უუთიც დოკუმენტებით და ძველი წიგნებით სავსე, ეს უუთი და აკვანი 1795 წ. შემდეგ დაჩენილა იქ. ამ დოკუმენტებში და წიგნებში ბევრი შესანიშნავი რამ აღმოსჩნდა. რაც მოვიყვანეთ აქ ბაქრაძეს თვისებების შესახებ გონი რომ კმარა იმის გამოსახენათ და დასასტავთ, თუ ეს პირი რა თვისებების და ხასიათების იყო. მოკლეთ რომ დაკაბოლოვოთ, ეს მაშინ ასე გამოითქმება: გიყვარდეთ და შეიყვარეთ ერთმანეთი, ჰატივის სტუმდეთ თქვენი შვილების განათლებას და განვითარებას, ჰატივის სტუმდეთ მოქალაქეობას, თქვენს ენას, მწერლობას და მღე-

დროით სქესთ პირობებს. სხვა რამ თამაში, ცეკვა და აქეთ-
იქით სიარული ამას არ უყვარდა, ერთ თავათ თავის განდორ-
კასთან იდგა და მუშაობდა ხოლმე.

როგორც უწყით, ბაქრამე წერილების წერა პირველათ
1847 წ. დაიწყო, რუსულათ და ამის ორი წერილი კავკასიის
მთიულების შესახებ 1848 წ. უწინაღ „სოკრემენიკში“ და-
ბეჭდა, რომლის რედაქტორათ გამოჩენილი ჰანაევი ითვლე-
ბოდა. ეს წერილები საკმარისად საუწრადღებოდ გახდა ბერის
აკადემიკებისთვის და ბაქრამე მცოდნე უმწველ-კაცათ იცნეს.
ამის შემდეგ ეს თავის წერილებს აქა იქ ბეჭდავდა. „სოკრე-
მენიკიდან“ ეს წერილები შემდეგ „კავკასში“ გადმობეჭდეს.
პირველი მაგალით იყო, რომ იმ დროის რუსულს ლიბერალურს
უწინაღს „სოკრემენიკში“ ქართველი კაცის ნაწერი დაბეჭდი-
ლიყო. საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ეს დაუახლოვდა გა-
ზეთ „კავკასს“ და პ. იოსელიანის „ზაკავკასსკი ვესტნიკს“ კი
არ მიეკარა ხალხს. მიზეზი ამისი ის იყო, რომ იოსელიანს
არც პროგრამა ჰქონდა გარკვეული თავის გაზეთისა და სშირად
სხვა-და-სხვა ნაირი სჯატ იცოდა, ისტორიულს ცნობებთან ეს
რამე საკვირველ მოქმედებასაც ურევდა. ამიტომაც იყო, რომ
ბაქრამეს „კავკასში“ დაუწყვია შრომა. აქ ამ გაზეთში ასეთს
მოასხრებას ხომ მინც არ ექმნება ადგილიო. აქვე შრომობდა
მის ნაამსხნაგარი ნ. ბერძენოვი, ქართულს ისტორიაში ამაგდა-
რი. ამ ნიკო ბერძენოვის შესახებ ჩვენ თავის ალაგას გვაქვს ნა-
თქვამი და მკითხველს გავაცნობთ. ბაქრამე მუდმივ დაიწყო შრო-
მა 1850 წელს. გაზეთ „კავკასში“ დაბეჭდა სტენები ქართველ
ხალხის ცხოვრებიდან. აქედამ სჩანს, რომ ბაქრამეს ქართველი
ხალხის ცხოვრება კარგათ სცოდნია. 1851 წ. დაბეჭდა „საქარ-
თველო და ქართველი ერი“ სადაც ბერძენი რამ საისტორიო

ცნობები შეტანილი. ამავე დროს დაიბეჭდა მისი წერილი სახელათ „ღუქანი და ფურნე“ ეს ამბობს, რომ სიტყვა ფურნე ქართულის ჰურნიდამ არის წარმომდგარო. ამას შემდეგ დაიბეჭდა „ოცები და მათში გავრცელებული გიორგიანთ სექტის“ აღწერა. 1853 წ. ქვემო ქართლის აღწერა. გორის ციხის ისტორიული აღწერა და სხვანი. 1856 წ. დაბეჭდა „ლანკა და მის დამოკიდებულება ვიზანტიელთ წინაშე“ 1859 წ. უუჩნალ „ცისკარში“ დაიბეჭდა მისი წერილი ქართულს ნუმისმატიკაზე. 1860 წ. გააჩნია „კალმასობა“ და ეს გარჩევაც ამავე უუჩნალს „ცისკარში“ დაიბეჭდა. რაც ღირსია უუჩნადლებისა. 1860 წ. დასწერა რუსულათ „ზაკრატ მეოთხე“. ანუ მეთერთმეტე საუკუნის აღწერა და აქედამ მალე ქართულათაც გადასთარგმნა და 1861 წ. „ცისკარში“ დაბეჭდა. ამის შემდეგ ამან აღწერა სვანეთი, რომლის მოგზაურობა ერთს განძს წარმოადგენს. ამის შემდეგ მთელი რიგი სტატიები იბეჭდებოდა გაზეთ „კავკასში“ ამანვე დაბეჭდა „ცისკარში“ დავით აღმაშენებლის კრების ზირი. 1866 წ. რომ თფილისში ქართული გაზეთი „დროების“ გამოცემა მოიწადინეს, ამისთვის სტამბაც დააჩსეს. ბაქრამემ ამ სტამბის და გაზეთის დააჩსებაში დიდი მონაწილეობა მიიღო და „დროების“ ერთ უმთავრეს თანამშრომლათ ირიცხებოდა. ამის წერილები აქ პირველის ნომრიდამ იწყებს ბეჭდვას და 1871 წ.-მდე „დროებაში“ არ შეწყვეტილა მისი შრომა. „დროების“ შემდეგ „მნათობი“ დააჩსდა და პირველ წელს კი არა და მეორე წლიდამ აქაც მიიღო მონაწილეობა და ვიდრე „მნათობი“ არსებობდა, მინამდის აქ მისი სტატიების ბეჭდვას არ შეწყვეტილა. „მნათობის“ დასურვის შემდეგ ამან მონაწილეობა მიიღო გაზეთ „ივერიაში“ და აქ ამისი მთელი რიგი ისტორიული წერილებია დაბეჭდილი. „ივერიის“ შემდეგ ეს 1880 წ.

ისევე „დროებს“ მიუბრუნდა, ძველი მეგობრობას გაისვენა, გაიხსენა ის ორგანო, რომელიც მისის მშვენიერის სტატიებით არა ერთხელ გამშვენიერებულა ამ გაზეთის ფურცლები. ასეთ მშვენიერ სტატიებათ მე შემიძლიან დავასახელო 1866 წ. „დასავლეთის ევროპის ერის გონებითი განვითარება“ სადაც სხვათა შორის აქ ესება გერმანიის მუშა ხალხს, პეიფერის მოძღვრებას, ლასალის, შულცე დელიჩის და სხვების. აქ ბაქრაძეს უმთავრეს მიზანს კი ის შეადგებს, რომ მკითხველს უჩვენოს ის, თუ გერმანიაში რა გვარ სცხოვრებს მუშა ხალხი. 1870 წ. დაიბეჭდა მეორე ამის ჩინებული წერილი სახელდობს „საქართველო“ რამდენსავე ნომერში. აქ დაბეჭდვის შემდეგ ეს სტატიები ცალკე წიგნათ გამოცა, ეს ისტორიული წიგნი ჩვენს მწერლობაში შესანიშნავ მოკლენათ ჩაითვადა. სწორეთ ცის მანანას მსგავს მოკლენათ იქმნა ეს. ამ დრომდის ჯერეთ ქართულს მწერლობას ასე დაწერილი წიგნი არ ესილა. ეს წიგნი გააჩნია იმ დროის უერნალს „მნათობში“ ბ. ან. ფურცელაძემ დ. ბაქრაძეს ქება მიუძღვნა, ამან ბაქრაძე ბევრნაირის მხრით დრეპერს და ბოკლს. შუეწონა, შუეწონა იმ ღირსებაებით, რაც კი ამ კაცს მოუძებნა და უპოვნა. ამაზე იმ დროის უერნალ „გრეპულში“ წერილი დაიბეჭდა ფურცელაძის წინააღმდეგ. წერილი ეკუთვნის ჩვენს ნიჭიერს მწერალს ნ. ნიკოლაძეს. ამან შენიშნა ფურცელაძეს, რომ ბაქრაძის პატივის მცემელი მეტა ვარო და მის სახელის ხსენებას მე უბრალოთ არავის დაუთმობო, მაგრამ ზოგი ერთ არც იმის ნებას მივსცემთ, რომ ეს ვინმემ აქოს და ამ ქებით ისე პატივი არ სცეს, როგორც შუენაცყოფის მიუენებაო. შენ უფლება არ გქონდა, რომ ბაქრაძე დრეპერზე მადლა დააყენო. ამაზე ბევრი წერა და ოსუჯობა მოუსდათ. არ შემიძლიან არ მოვიყვანო აქ ერთი ტაეპი, რომელიც ბაქრაძის

გამო ნიკოლაძემ ფურცელაძეს მუძიდგნა „დროების“ ერთ ფელეტონში აი:

„ისტორიკოსნი შემოკრბენ ამაზედ ჭქონდათ მსჯელობა, ხუთ ფაქათ ბრასე დაიფასდა, ორ ფაქათ ბოკლის მწერლობა, გიზო აწაფრათ ჩაგდეს, დრეპერს დაწქეეს უაღბობა, და ჩემი „საქართველოსი“ იქ აღამაღლეს სელობა“.

ბაქრაძის წიგნი „საქართველოს“ გამო ზოგნი ნიკოლაძის წერილს და შენიშვნას ამართლებდენ და ზოგნი ფურცელაძისას. ვინც ფურცელაძეს ეთანხმებოდენ, ისინი ამბობდენ, რომ ღიას, ბაქრაძე დრეპერს მიტომ ვერ შეედრებაო, რადგანაც რაზუდაც დრეპერს იქ მეტნიერულათ სჯა მოუხდება, იმისი მკვიერ აქ ბაქრაძემ ის უნდა ამტკიცოს, რომ ორჯერ ორი ოთხიაო. ამ წიგნის შემდეგ პეტერბურღში დაიბეჭდა რუსულს ენაზე თფილისის ისტორიული ნაწილის აღწერა, რომელიც ბაქრაძეს ეკუთვნის და ეტნოგრაფიული ნ. ბერძენოვს. ეს აღწერა სომხებმა სომხურს ენაზე გადასთარგმნეს და სტამბოღში სომხურს ენაზე დაბეჭდეს. ამ დროს ბაქრაძე უკვე მუშაობდა კავკაზის აქტების მასალების შედგენაში და ქართულიდან რუსულს გადათარგმნაში. ერთს „აქტების“ წიგნში დაიბეჭდა ვრცელი აღწერა საქართველოს და სომხეთის ეკკლესიების აღწერისა, რომელიც სავანისად ვრცელი წიგნია და ბოლოში ორი სამი ქარტაც აქვს. ეს აღწერა შემდეგ წლებში ბერძმა გადააკეთეს თავიანთობურათ და ისე აღწერეს მზა მზარეული საქართველოს ნაწილები. ამ აღწერის გამო მეტათ უსდელათ მოექცა ბაქრაძეს უსდელი და მწერლობის ქურდი ად. ბერეე, მთელი კავკაზისის საისტორიო მასალები ამან გაქურდა, გაყვლიფა, ქართული ენა არ იცოდეს და ქურდბატაცობით საქართველოს ისტორიულს წერილებს კი სწერდა. ამ ურცხვმა და უსდელმა ბაქრაძეს და ბერძე-

ნოვს ძრეულ ბეკრი ისტორიული ცნობები მოჰყვარს. საწყალი ნიკო ბერძენოვი ამან მოკლა. ყოველთვის ამას ამბობდა ბაქრადი, ამან მოკლა ნ. ბერძენოვი. ასევე სურდა, რომ ბაქრადეს მოქცევაყო. რაკი „აქტები“ ამის სელექტში გამოდიოდა, ამიტომ ბაქრადისაგან დაწერილს საქართველოს ღ სომხეთის ეკკლესიების აღწერას თვისი სახელი მიასწერს. ამ წიგნზე ბაქრადის სახელის გვერდით ქურდ-ბაცაცა ბერეეს სახელი ისეთ ნაიწათ არის მოხერხებული, რასაც კაცი ვერ გაარჩევს და ვერ გაიგებს, თუ აქ ამას რა ხელი და საქმე აქვს სხვის შრომაზეო. ამის შემდეგ პეტერბურგში დაიბეჭდა ბაქრადის „არსელოგიური ღ ისტორიული მოგზაურობა გურია-აჭარაში“. ეს წიგნი ბაქრადის ნაწერებში ერთ თვალსაზრისწინა წიგნათ ჩაითვლება, ეს წიგნი არის საღარო გურულთა და აჭარის ერის ისტორიისა. ამ წიგნიდამ ძრეულ ბეკრი ადგილები ნიკოლაძემ გადაბეჭდა „ობზორში“ და მესხმა „დროებაში“. 1880 წ. ამან წაიკითხა ერთი წერილი კავკასიის გეოგრაფიულს საზოგადოების დარბაზში, ქობულეთის ღ აჭარის შესახებ ახალი მოგზაურობა. ეს მოგზაურობა მოსსენებათ წაიკითხა და ამ მოსსენების რამდენიმე ადგილი „დროებაშიც“ იყო დაბეჭდილი. ამის შემდეგ ბაქრადეს სურდა რომ უურნალს „იმედში“ მიეღო თანამშრომლობა და ამის პირველი წერილი: ბაგრატიონანთ შტოს დასაწყისი ერთ ნომერში დაიბეჭდა კიდევც, გაგრძელების დაბეჭდვა კი აღარ მოხერხდა, რადგანაც ამ უურნალის სამტრეთ ამას აქეთ იქიდან რაღაც შური ჩასმინეს. ამავე დროს ეს ამზადებდა რამდენსამე წერილებს, რომლებიც უნდა დაბეჭდვით კავკასიის არსელოგიურს ცნობებში“ რომლის რედაქტორათ ბაქრადე და კვიდენბაუმი იუვნენ. ამ კრებულის მათ სულ სამი წიგნი გამოსცეს და მასში ძრეულ ბეკრი წერილებია საქართველოს შესახებ დამ. ბაქრადისა. ამავე დროს დ.

ბაქრასე მეტის მეტათ დაუცხრომელათ მოღვაწეობდა თავისგან დაწეული ჰალეოგრაფიულს შრომასე, ამ შრომისთვის მას დიდათ დაესძინა ის ძველი სახარებაები, რომლებიც ქსნის ხეობასე აღმოჩნდა და რომელი სახარებაებიც მე გარდავეტი მას. ამ ნაშთების მოპოვებით ქართული ანბანის საქმე რჩი საუკუნით უფრო შორს გასწია, თითქმის მეშვიდე საუკუნემდის მიადწია და გარდა ამისი ამითი ხუცურის პირველობაც დამტკიცდა მხედრულსე. 1886 წ. გამოვიდა თფილისში ვასუშტის გოგრაფია, გამოცემა გ. ქართველიშვილისა, ბაქრასის რედაქტორობით. ამ შრომასე ბაქრასე მეტათ დიდი შრომა დასდო. კაცი განცვიფრებაში მოდის, როცა აი წიგნში ბაქრასის მიერ შეტანილს ცნობებს სედავს. აქ იმდენი შენიშვნებია მოთავსებული, რომ მის საშუალებით ბაქრასეს სრულიად ახალი თხზულება შეეძლო დაეწერა. 1887 წ. გამოვიდა ვასტანგ მეფის კანონები, რომლის შენიშვნებზედაც მეტათ დიდი ცნობები მიუძღვის. ამავე დროს პეტერბურგში დაიბეჭდა რჩი მისი წერილი შესახებ საქართველოს ისტორიის წყაროების. ესევე მონაწილეობას და თანამშრომლობას იღებდა „თფილისის მონაბეში“ „ურიდიულს რუმინურსეში“ „ახალს მიმოხილვასში“ და ერთხრობით გასეთ „კავკასის“ რედაქტორობაც იყო. გარდა ამებისა ამის ისტორიული ცნობებით, შენიშვნებით და გარჩევებით სასკვა მრავალ სხვა და სხვა პირთა მიერ გამოცემული ისტორიული წიგნები. უკანასკნელს ხანს კი ამან გადასწევითა ვრცელი საქართველოს ისტორიის დაწერა, მაგრამ მინც ვერ ბედავდა, შიშობდა, ჯერ-ჯერობით ყოველათ შეუძლებელია რჩი აქ რიგინი ისტორია დაწეროსო, რადგანაც აქ ჯერეთ ისტორიული მასალები არ არის შეკრებილიო. ამ ისტორიას დაწერას მე ისე ვერ ბედავდა, თუ სტამბოლში არ წავეღ და რსმაღეთის სა-

ხელმწიფო აზნოებში დასავლეთ საქართველოს ნაწილის ქართველ ბეგების სიგელ-გუჯრები არ გავშინჯო. იქ წასვლა მან მოასკრხა კიდევ თვისი თანამდებობის მინდობილების მეოხებით. ეს წავიდა სტამბოლს, იქ დიდის პატივით მიეგებენ ჩვენი მოძმე სომხები, ამით თავიანთის ნაციონალურის საზოგადოებისაგან დეპუტაცია მიუგზავნეს, სიტყვები უთხრეს, პატივი სცეს და მის შესახებ გაზეთებშიაც ბევრი სწერეს. ამის ამბები ხომ ჩვენშიაც მოვიდა. ბაქრამძე მოისაქმინა იქ და შემდგომ ამის დაბრუნდა საქართველოში. აქ მოსვლის შემდეგ კი მან საქართველოს ისტორიის პირველ ტომის დათავებას მიჭყა ხელი და ძალეუც გაათავა. პირველი წიგნი, რომელიც შეეხება მათე საუკუნის გასვლამდის, გამოიცა 1889 წ. მშვენიერათ დაბეჭდილი. ადგილობრივ გაზეთებში ამას საკმარისი პატივის ცემა აღმოუჩინეს. ამ ისტორიის შესახებ ვიტყვით ჩვენ: რომ ეს წიგნი თავის ისტორიულის ცნობებით საღაროა სწორეთ, ვინც კი წაიკითხავს და გაიცნობს ამ ისტორიის პირველს ტომს, ის ამასე ცხადად დამერწმუნება. რაც ამ პირველს წიგნში ცნობებია შემოკრებილი, ყველა ქართული საისტორიო წიგნები რომ ერთათ შეკრიბოთ და გადაშინჯოთ, თქვენ იქ ამოდოლს ვერაფერს ვპოვებთ. გარდა ამის ეს ისტორია დაწერილია ისე, რომ ღის მსგავსად წერს ჩვენში ჯერ-ჯერობით ბევრს ვერც ესერხება და არც ეჭაშინიკებათ. სხვა და სხვა ღიხსებასთან ბაქრამძეს ერთი ის ღიხსებაც აქვს, რომ ეს თვის ისტორიას ვეროვის მსწავლულთა ცნობებზედაც აფუძნებს. ამის ნაწერებში თქვენ შესუდებით ლაქის სახელს, შლეიდენისას, რენანს, დრეპერს და ბევრსაც სხვებს, რომელთაც ბევრი ჩვენი მესტორიენი უნდოს თვალთ უმზერინან. გარდა ამების, ბაქრამძე მეტის მეტი ფრთხილი პირია სხვა და სხვა ტომთა შესახებ საუბარში და პასუხი-

ბის ძლევაში, ეს არის დროს არ იკადრებდა, რომ ვინმე ტომის ეროვნების მწერლობის ღირსებას უწესოდ მოპყრობიყო. არა, ეს ყველას პატივს სცემდა და ყოველი ერის ნაკლულეგანებას საგაჩარისის სდილობით აღნიშნავდა. ამისი წერილი სომეხთ მცნიერ მსწავლულ ემინის 50 წლის დღესასწაულის გამო „ივერია“-ში სწორეთ საგანგებო და სანიმუშო რამ არის. ბაქრაძემ იცოდა ყველაფერი კარგათ, რომ თუ არა მცნიერულის და სდილობიანის მსჯელობით, კიცხვით ხომ სულ არათუერი გაკეთდება. ასეთ გზას ადგა და ამიტომაც იყო, რომ სტამბოლში მას თვით სომეხთ პატრიარქიც კი მიეგება. ასევე ვინც კი საქართველოში ევროპის ან რუსეთის მცნიერი ღირსებისტი მოვიდოდა, პირველად ამას ესტუმრებოდნენ ღ ნახავდენ.

ჩვენდა საუბედურათ, ერთათ ერთი ამისი და ჩვენი დანაკლისი ის იყო, რომ ამან თავის ისტორიის გათავება ვეღარ მოასწრო, თუმცა მეორე წიგნი კი დაწეობილი ჰქონდა, ამის ჯავრი საწყალს თან გაჭევა და სიკვდილის დროს ეს ისეთ მდგომარეობაში ჩავარდნილა, რომ ერთავთ სულ ლულულულებდა და სხვა და სხვა ისტორიულს ცნობებს ახსენებდა. რამდენათაც ჩვენ დაგვაკლდა, ამაზე უარესად თვითონ გაჭევა ჯავრათ ის, რომ მან იმ ქვეყანას და ერს, რომელსაც 40 წელიწადი ემსახურა, უგანასკნელ საქართველოს ისტორიის დამთავრება ვეღარ მოუსწრო. დღეის შემდეგ რამდენი ცნობა უნდა აიჩიოს და დაიჩიოს, რომ მას მალე გარკვევა ვეღარ ეღიარება, რამდენი ძველი ნაწერი დაშთება და რამდენი სიტყვა გადასხვაფერდება სხვა ნაირათ, ვიდრე ბაქრაძესავე მცოდნე პირები არ გამოკლენ. გამოსულა კი ადვილია, მაგრამ მასწავლებელი არ უნდა. ვინ არის მასწავლებელი მერე, რომ ასწავლოს.

უგანასკნელ წელს დ. ბაქრაძე კანდაკოვით მოგზაურობდა გურია-

ში, იქ ესენი სწორდენ გუბიის ეკლესიის ხატების მხატვრობას და წარწერებს. მგზავრობაში ერთ აღაგას წყალში ჩავარდნილიყო. ბაქრამეს წყალში კარგახანს ეკლესიის ფეხით და ცოტა არ იყოს შესტივნიყო კიდეც. თფილისში დაბრუნდა, ამან თავის შრომას მიჭყო სელი. მალე კანდაკოვის შრომა გაათავა და პეტროპოლში გაუგზავნა დასაბეჭდათ, ამის შემდეგ ეს მუშავობდა თავის აუარებელს ისტორიულს მასალებზე, ამ დროს გახდა იგი ავით ღ 10 თებერვალს, 1890 წ. გარდაიცვალა. ამის გარდაცვალების ამბავი დიდის მწუსარებით მოისმინა მთელმა ქართველობამ და 13 თებერვალს დიდის ამბით ღ ცერემონიით დასაფლავეს დიდუბის ტაძრის გალავანში. დასაფლავებაზე დაესწრო მთელი თფილისის ქართველობა, მრავალი დეპუტაციები სხვა და სხვა ქალაქებიდან მოსული. სიტყვა წამოხსთქვეს: გ. წერეთელმა ღ ნ. დადიანმა. ამით ილავარაკეს ბაქრამის ღირსებაზე. აკავიმ ლექსი წაიკითხა. ასე და ამ გვარის პატივით და მწუსარებით გამოესაღმა ქართველობა იმ საყვარელ თავის ქვეყნის ისტორიის მწერალს, რომელმანც ორმოცე წლის განმავლობაში დაუცხრომლათ ემსახურა თავის ქვეყანასა და ერს.

შემდეგს ორს საგანზე შენიშვნის მოყვანა თავის აღაგას კენ დაგვაიწუდა. როცა მე აღექვანდრე ორბელიანის სტატის „ბატონ-უმობა საქართველოში“ ვბეჭდავდი, მამინ ბაქრამეს კვითხე თავის ჭაზრი ჩვენს ბატონ-უმობაზე. ამან აღიარა: ჩვენთვის ბატონ-უმობა მით იყო ცუდი, რომ გარშემო მჭამადანთ სამეფოები გვეკრუნე, ისინი ჩვენ ქალებს ეტყობოდენ თავიანთის სისხლის გასაუმჯობესებლათ და ჩვენნი მუბატონენიც თუ ჭყიდდენ რასმე, პირ და პირ ამ ქვეყნებში მიერეკობოდენ და ჭყიდდენო. რუსეთი კი ამით ბედნიერი იყო და იქ თუ მუბატონენი ჭყიდდენ, მათ ისეგ რუსის ვაჭრები ყიდუ-

ღობდნო. ქათრკელები გი საქართველოს ძუძუდამ ეგლი-
ჯებოდა და ეს მოგლეჯილი ღვიძლი შვილები სპარს ოსმალში
ედუშებოდათ, რითაც დიდი ვნება მოსდიოდა საქართველოსათ.
გარდა ამას, რაკი უმეხა იტოდნენ, რომ სათათრეთში გაქ-
ცვის მეხსებით ესენი განთავისუფლდებოდნენ, ამიტომ ესე-
ნი საქართველოდამ სათათრეთში თავიანთ ნებითაც მიზბოდენ,
იქ თათრის სჯულს იღებდენ და მით თავისუფლდებოდნენ.
საზოგადოთ რომ ითქვას, ჩვენებურს ბატონ-უმობაზე ძრეულ
ცუდის შესედულების იყო და არ მოსწონდა. ასევე არ მოს-
წონდა ის მეისტორიე მწერლები, რომლებიც ერთსა და იმავე-
დროს საქართველოს აძლუებულთაც ასწერენ, აქებენ, აღიდებენ
და იმავე დროს ეს მათგან ნაქები ერი და ქვეყანა გი ოსმალ-
სპარსების. ფეხქვეშ უწყალთ იყო შთავარდნილი და ამ საუგუ-
ნის პირველ წლის მოწყალების მოკლენა რომ არ მოკლენიყო,
მაშინ ის სრულიად აღიგებოდა დედამიწის პირზე და გაწუდე-
ბოდაო. ამბობდა: მე ესეთი მეისტორიები არ მომწონს და იგი-
ნი ერთის ხელით ორს სავანს ემსახურებიან და ამ მსახურით
საქართველოს ერთის სიტყვით თუ აქებენ და აღიდებენ, მე-
ორეს სიტყვით მას მეტათ უძლურს და შესაბრალის მდგომარეო-
ბით ხატავენ და თითქმის სპარს ოსმალთა წინაშე აუარებელს
მონებაში შთავარდნილსო. ეს არ არის კარგიო. ასე სჯასა და
საუბარს ყოველი მეისტორიე უნდა სიფრთხილით ეპყრობოდეს
და მასთანვე უნდა ესმოდეს ისტორიული მწერლის მოკალე-
ობაო.

ერთხელ სასოფლო სკოლების შესახებ გვქონდა საუბარი
და ამან სთქვა, რომ ჩვენ უნდა გვეცადოთ ღ ჩვენს ქადაგებათ
გაზეთებში სულ სკოლის საქმეები უნდა გავიხადოთ. უნდა გვეც-
ადოთ, რომ თითქმის ყოველს სოფელში გავსენათ საკრო სკო-

ლები და ხალხში კითხვა გაგრძელდეს. ეს არის ერთადერთი
ჩვენი იმედი, ძალა და იარაღი, ჩვენის გლეხ-კაცის შვილების
განათლებით ჩვენ წინ წავალთ ყველაფრით, წინ წავალთ მე-
ურნეობით, წადგანაც ეს ხალხი ძველადგანვე მეურნეობას არის
შეჩვეული, წინ წავალთ ვაჭრობით, წადგანაც ამათი შვილები
ვაჭრობასაც ადვილად ეუფლებიან და აქამდისაც წავიდოდით
ამითა ჩვენ წინაა, რომ ჩვენს ბატონ-უმობას არ დაეკავებინა ეს
ბედკრულნი და დამონაკებულნი არ ეოფილიყვნენო. ჩვენმა ბა-
ტონ-უმობამ დიდი ზარალი მოგვცა, ამან დაგვლუპა, ამან დაგ-
ვანელაო. ჩვენი გლეხ-კაცობა ამისგან ხელ-ფის შეკრული იყო,
არსად გასვლის თავისუფლება არ ჰქონდათ და მათ მაგიერ
ჩვენს ქვეყანაში მხოლოდ სომხის ვაჭრობა მიდიოდა წინაა.
ჩვენის საზღვრებით ამათ ისარგებლეს და ჩვენს ქვეყანაში
ამათ წადგეს ფეხი წინაა. ამიტომ უნდა ვეცადოთ და ვიშრო-
მოთ, რომ ყველა სასწავლებლებში გლეხი-კაცის შვილებს მივ-
სცეთ შესვლის საშუალება, ვეცადოთ, რომ ყველა სასწავლებელ-
ში ესენი გამკვლავდნენ, ესენი წავიდნენ წინ, ამათი რიცხვი სა-
ქართველოში დიდიც არის შედარებით სხვა ტომის გლეხებთან-
აა და თუ ეს მოვასკვსეთ, მაშინ დაგაწმუნებთ, რომ ჩვენ
აღარაფრის შიში აღარ გვექნება და ბევრს განათლებულს ერს
მხარდა-მხარე ცხოვრების გზაში ჩაუდგებით და გაუოანასწორდები-
თო. ასეთის შესედელების იყო ამაზე დ. ბაქაძე და ამიტომაც
იყო, რომ თავის სახლის მოსამსახურეთ ამას სულ სოფლის
ბავშვები ჩამოჰყვანდა, ორ-სამ წელს თვით იმსახურებდა, წიგნს
ასწავლიდნენ, აცოვდნენ, ხურავდნენ, პატრონს ფულს აძლევდნენ ჭ-
ბოლოს ამ ბოვშეს, როცა კი ხანში შევიდოდა, ხელობაზე აძ-
ლევდნენ, რამდენი არიან დღეს ამის სახლიდამ გასულნი და
თფილისში დაცოლშვილიანებულნი. რამდენ ამთაგანმა დიტი-
რა ეს პატივცემული გვამი, ამას რიცხვი არა აქვს.

რომელ ერთის მხრით მოვიგონოთ ეს პატროსანი პირი, რომ ჩვენ გულის არ დაგვაკლდეს. ნეტა ის მაინც დასტავებოდა, თავის წადილი აქსრულებინა და საქართველოს ისტორია დაემთავრებინა. უკანასკნელ ეს ძალიან მოწადინებული იყო ამის. სიკვდილის დროს ამას ისე თავის თავი არ აგონდებოდა, როგორც ისა, რომ საქართველოს ისტორია დაემთავრებული მშთება. ბევრი ცნობები ჭკანდა განსვენებულს განცობილი და გასარკვევი. მაგალითად: ქართული საიდუმლო ანბანის ისტორია, რომელი ანბანიც ჩვენი მეფეების დროს იხმარებოდა სამეფო პირებისაგან. ეს ანბანი დღეს ჩვენთვის უცხოა და მის კითხვა არაინ იცის, არც სჩანს სადმე. განსვენებულს ამ ანბანის ასობის და განვითარების ისტორიის განხილვაც უნდოდა. ეს სამუდამოდ დაახლოლებდა ქართული ანბანის ისტორიას. პირველად ამან შემოიღო ხმარებაში „ვეფხისტყაოსნის“ მაგიერ „ვეფხისტყაოსანი“. ეს მან ერთ ძველს არტანულს „ვეფხისტყაოსანში“ მოიპოვა. მანვე გაარკვია სიტყვა „ნაბიჭვარი“ და იხმარა „ნაბიჭვარი“ ვახტანგ მეფის კანონებში.

ზოგიერთნი ამბობდნენ, რომ ბაქრამი საეკლესიო მეთოდური არისო. ამათ დაეხმარათ ის გარემოებაც, რომ ბაქრამიმ საქართველოს ისტორიის პირველი წიგნი დაბეჭდა. პირველი წიგნი მართლაც და საქართველოს ისტორიის საეკლესიო ნაწილსაც შეეხება. მაგრამ რას იზამდა ბაქრამი, ამის არიდება არც სსვა მეთოდურისაგან იქნებოდა, თუნდ იგი ბოკლი, დრეპერი და ლუი ბლანი უთფილიყოს. ჩვენის ერის პირველ საუკუნოების ცხოვრების შესახებ ჩვენ სსვა არაფერი ცნობები გვაქვს. ეს არის ერთად ერთი ძალა და ისტორიული გასაღები, რომელიც უცხო ტომთ მწიქალთ თქმულების შედარებით ჩვენის ერის პირველ საუკუნოების ისტორიის მასალათ დაშთება. ბაქ-

ჩემს რომ დაცვალადა, ის თავის ისტორიულს შემდეგლ-
ბას და ცოდნას შემდეგ ტომებით გამოაჩენდა. ეს მის ისტო-
რიას წესდებამაც გვაძინია. შემდეგ ტომებში ჰსურდა ესაუბრა
ისე, როგორც ამ დროის მისტორიკოსგან მოითხოვება. აქ
ვრცელს ადგილს იჭერდა მძალი და დაბალი წოდების ისტო-
რია, მიწათ მიფლობელობა, კანონმდებლობა, მწერლობა, განათ-
ლება, ექიმება, ძველი ქართული ოჯახის მიმოხილვა და მრავალ-
ფერ სხვანი, რომელნიც დაკავშირებულ იქმნებოდნენ მატე-
მატიკურს მოძღვრებასთან, ვარსკვლავთ მრეცხველობას, ფიზიო-
ლოგიას, ანატომიას და სხვებთან. — თუმცა ასე დაწერა ჩემთვის
ერთობ ძნელია, — ამბობდა განსვენებული, მაგრამ უამისობა არ
შეიძლება, გარემოება როგორც ნებას მოგვცემს, ისე უნდა მო-
ვასწავროთ. ვარსკვლავთ მრეცხველობის შესახებ ეს ისე მტკ-
დინებოდა, რომ საქართველოში მეჩვიდმეტე საუკუნეში მომხ-
დარ მზის დაბნელებაც-გი გააჩვენა ერთ თავისს წერილში, რომ-
ელიც ევროპაში ერთის მატემატიკურის ვარსკვლავთ მრეცხვე-
ლის ბ. სავინინიანგან არის შემოწმებული. აქვე დაიკავებდა
ვრცელს ისტორიას ქართველთ ვარსკვლავთ მრეცხველების და
მეთერთმეტე საუკუნეში თბილისში არანთავგან დაარსებულის ვარ-
სკვლავთ მრეცხველურის აბსერვატორიის შესახებ, რომელ აბსერ-
ვატორია ეკვლა აზიის ქალაქების აბსერვატორიებზე უფრო გან-
თქმული აბსერვატორია იყო. ამაზე მტკიცე ცნობა მლოსერ-
საც მოეპოვება. ბაქრამის აბსერვატორიის სახელიც-გი ჰქონდა
მოპოვებული ქართულის ძველის წიგნებიდან. შირველი ტომი
მასლად არის, შემდეგ იქნება ისტორიად.

მინც ამის შირველი ტომი საუურადღებო განძია ჩვენს
ისტორიულს მწერლობაში. აქედან მკითხველი მშვენივრად გაიც-
ნობს საქართველოში მყოფ ერთ დიდს ჯარის ღვაწლს, ერთს

გვარის წევრთ ამაღლებას და მძლავრობას, მეორის დამდაბლებას და უძლურებას, რომელთაც ჩვენს წარსულს დროებში უცხოვრობათ, უმუშაგნიათ და თავიანთის სასელის მოსაგონად ათას ნაიანი ნაშთები და ძეგლებიც უგკეთებიათ. აქედამვე კარგად სჩანს უოკელი მიზეზი ჩვენის პირველ საუგუნეების სიმძლავრის და სწავლა-განათლების, და ისიც, თუ შემდეგ დროებში როგორ უნდა მომზადებულიყო საქართველოს დაცემის და უძლურების მიზეზნი. ამისთვის კმაჩ ჩვენ გავიცინათ მისი ცნობები მხოლოდ ჩვენის საეკლესიო ისტორიის მხრით, ბერ-მონაზვნების გავრცელებით, განდგეილებით და სხვებრ, რომელიც ერთ დროს საქართველოში მეტის მეტის დიდებით ბრწყინავდა და რომელთაც ამ მშვენიერს, ძველად ვრცელს, ამაღლებულს და რომთან და ათინასთან თანასწორ საქართველოში უცხოვრობათ.

ბაქრამეს ისტორიას თუ რამ ნაკლულებანება აქვს, ვიტყვი იმასაც, რომ უნაკლულა აჩვენს არის. თვით გამოჩენილს ბოკლსაც-გი შენიშნეს მრავალთა დიდთა მწერალთა და ამათ შორის რუსულს უურნალებშიაც, დრეპერს ერის, სამეფოის დაბერებაზე და სხვებრ და ლუი ბლანს მისილოვსკიმ ერის შინაგან და გარეგან ძალოვნებათა განვითარების მიზეზების გამოწვევასზე. თუკი ამ მსოფლიო მეისტორიე მოაზრე პირებსაც-გი მოუძებნეს ზოგიერთი რამ ნაკლულებანება, სადაც კიტლეს და გერის თქმით ისტორიული სკოლა ბრწყინავს და სახელოვნებს, მის შემდეგ ჩვენ ბაქრამეზე აბა რა გვეთქმის, სადაც ისტორიული სკოლა-გი არა და ისიც არ ვიცით, თუ როდის სად ვინ სცხოვრებდა და ვინ რა დაწერა.

ბაქრამის ისტორია ჩვენი ისტორიული მწერლობის მშვენიება არის, ეს არის რიგიანის და მეცნიერი კაცის მეცნიერული ნაყოფი.